

Nitekim İslâm'a yeni giren Câbir b. Süleym'e kimseye sövmemesi tavsiyesinde bulunmuş, o da buna uyarak hayatı boyunca hiçbir insana veya hayvana kötü söz söylememiştir (Ebû Dâvûd, "Libâs", 25). Sövmenin sosyal hayatta açtığı yaralara ve kişinin dindarlığına verdiği zararlara değişik vesilelerle dikkat çeken Hz. Peygamber (meselâ bk. Buhârî, "İmân", 36; Müslim, "Bir", 68) ölümlere sövme âdetini şiddetle eleştirmiş ve bunun hayattakileri üzeceği uyarısında bulunmuştur (Tirmizî, "Bir", 51). Yine hadislerde ana babaya, sahâbîlere, zamana, rûzgâra, hastalığa ve hayvanlara sövmek de yasaklanmıştır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "sbb" md.). Öte yandan hac ve oruç gibi ibadetleri yerine getirirken kişinin daha dikkatli olması ve kendisine kötü söz söylense bile buna kötü sözle mukabelede bulunmaması emredilmiştir (el-Bakara 2/197; Buhârî, "Şavm", 9).

Genellikle sövmenin her türü dinen hoş karşılanmamakla birlikte bu fiilin dinî hüküm sözün sahibine ve konumuna göre değerlendirilerek belirlenmeye çalışılmıştır. Allah Teâlâ, peygamberler, ilâhî kitaplar ve melekler gibi temel inanç öğelerine hakaret müslümanı dinden çıkarır. Dinden çıkmayı gerektirmeyen durumlarda insana, insanî değerlere veya canlı cansız nesneye yönelik olarak örfen sövgü sayılan bir söz söylemek kural olarak haram sayılmıştır. Kişiyi kötü söz söyleme yöneltten etkenlere göre bunun haram olmayacağı durumlardan da söz edilmiş, meselâ kişinin yakalandığı hastalığın verdiği ıstırabın etkisiyle hastalığa sövmesi mekruh, kendisine söven kişiye -zina iftirası olmak kaydıyla- aynı şekilde veya benzer bir ifadeyle karşılık vermesi tenzihen mekruh, hatta bazı âlimlerce câiz diye nitelenmiştir; ancak hiç karşılık vermemek daha üstün sayılmıştır. Fakihler konuyu ceza hukuku açısından da incelemişler, dinden çıkaran sövgüye irtidad, iffetli insana zina iftirası içeren sövgüye kazf hükümlerinin, diğer sövgülere ise kural olarak ta'zîr cezasının uygulanması gerektiğini belirtmişler, ancak ebeveynin evlâdına kötü söz söylemesi gibi durumları bundan istisna etmişlerdir. Sövgünün üstü kapalı şekilde yapılması da aynı sonucu doğurur. Bazı âlimlere göre dinî esaslara hakaret irtidadtan daha büyük bir suç olduğundan mürtedin tövbesi kabul edildiği halde bu suç işleyenin tövbesi kabul edilmez; bazılarına göre ise bu kişilere de diğer mürtedlerin hükümleri uygulanır ve tövbeleri kabul edilir. Fakihler, gayri müslim vatan dışın Allah'a, Hz. Muhammed'e ve pey-

gamber olduğunda ittifak bulunan bir şahsa sövmesi durumunda zimmet sözleşmesine riayetsizlik sebebiyle ta'zîr veya ölüm cezasına çarptırılacağı kanaatinde. Ölüm cezasını Hanefîler tekerrür halinde, Şâfiîler zimmet sözleşmesinde bu yönde hüküm bulunması durumunda gündeme getirir. Mâlikîler ve Hanbelîler bu davranıştan dolayı kural olarak ölüm cezası verilmesi gerektiğini, ancak müslüman olması halinde cezanın düşeceğini belirtir.

İslâm âlimleri Resûl-i Ekrem'e dil uzatılması konusuna ayrı bir duyarlılık göstermiş ve buna dair özel eserler kaleme almışlardır. Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin *es-Sârimü'l-meslûl'ü* ve Takıyyüddin es-Sübkî'nin *es-Seyfü'l-meslûl'ü* bu türün meşhur örnekleri arasında sayılabilir. Ehl-i sünnet âlimlerinin bir kısmı sahâbeye sövmenin küfrü gerektireceğini savunurken çoğunluk bu fiili işleyenin kâfir değil bid'atçı ve sapkın olarak niteleneceği kanaatinde. Ancak Kur'an'ı inkâr anlamına geleceğinden (en-Nûr 24/11) Hz. Âişe'nin iffetine iftira etmenin küfrü gerektireceğinden görüş birliği bulunmaktadır (bk. SÂBBE).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, II, 330; III, 127; *Lisâ-nü'l-'Arab*, "sbb", "ştm", "t'an" md.leri; *Müsned*, V, 225; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 105; Gazzâlî, *İhyâ* (Beyrut), III, 108; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV, 157, 258; Buhûti, *Keşşâfü'l-kunâ*, VI, 171-172, 177; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, Kahire 1328 → Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), IV, 309-313; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr* (Kahire), IV, 231-238; V, 466; "Sebb", *Mv.F*, XXIV, 133-144; L. Wiederhold, "Şhatm", *EP Suppl.* (İng.), s. 725-727; Mustafa Çağrı, "Konuşma Âdâbı", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (ed. İbrahim Kâfi Dönmez), İstanbul 2006, III, 1135-1136; Ahmet Saim Kılavuz, "Sebb ve Şetm", *a.e.*, IV, 1742-1743; "Sövm", *a.e.*, IV, 1810.

MEHMET BOYNUKALIN

SÖZLÜK

Sözlüğün Arapça karşılığı olan **lugat** kelimesi "söz söylemek, boş konuşmak; kuş ötmek" anlamlarındaki lağv kökünden türemiş bir isim olup "toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser" demektir. IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar yazılan lugat kitapları konularına göre değişik adlar taşıdığından sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim henüz mevcut değildi. Bu dönemde ve daha sonraki süreçte lugat kelimesi "dil, lehçe" mânasına geliyordu. "Sözlük bilimi"

anlamında **ilmü'l-luga** ve **mu'cemiyât** ile sözlük karşılığı olarak kullanılan **mu'cem** ve **kâmûs** kelimeleri sonradan terim haline gelmiştir. Mu'cem "sözün kapalı ve anlaşılması" mânasındaki **ucme** kökünden ism-i mef'ûl veya masdar olup "kapalılığı ve bilinmezliği giderilmiş söz" demektir. Sözlük âlimleri, "kelimelerin alfabetik dizimi" anlamında kullandıkları mu'cem terimini hadisçilerden almakla birlikte bunun tarihi kesin şekilde bilinmemektedir. Bu konuda bilinen husus, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) bir sözlüğüne belki de ilk defa *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* adını vermiş olmasıdır. Ebû Hilâl el-Askerî de (ö. 400/1009) kullanımından kalkmış kelimelere dair sözlüğünü *Mu'cem (el-Mu'cem) fi bakâyâ (bakıyyeti)'l-esyâ'* diye adlandırmıştır. Kâmus kelimesinin "suya dalmak" anlamındaki **kamstan** türediği veya **gavstan** dönüştüğü kabul edilir. Batlamyus'a göre kâmus Grekçe **okeanustan** (okyanus) gelmiştir. Arap coğrafyacıları kelimeyi **ûkyânûs** biçiminde almışlar ve mânasını tam karşılamak üzere "**Bahrü'l-ûkyânûsi'l-muhî**" (arzi kuşatan deniz, Atlas Okyanusu) şeklinde kullanmışlardır. Bu terkip zamanla "**el-kâmûsü'l-muhî**" olmuştur. IV. (X.) yüzyılın ortalarından itibaren bazı Arap müelliflerinin lugatlarına deniz adını vermeleri gelenek haline almıştır. Nitekim Sâhib b. Abbâd sözlüğüne *el-Muhî*, İbn Sîde *el-Muhkem* ve *l-muhîtu'l-a'zam* adını koymuştur. Bu geleneğin bir devamı olarak Fîrûzâbâdî yazdığı sözlüğü *el-Kâmûsü'l-muhî* diye isimlendirmiştir. Bu sözlüğün ilim muhitlerinde çok ilgi görmesiyle kâmus kelimesi "sözlük" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

Tarihçe. Bilinen en eski sözlük Sâmil (Asurlular / Akkadlar) tarafından milâttan önce 3000'li yılların başlarında Sumerce-Akkadca olarak kil tabletlere yazılmıştır. Bu sözlüğün bir nüshası, Asur Banibal'in (m.ö. 669-633) Ninevâ'da (Ninova) kurduğu kütüphanede bulunuyordu; günümüzde bazı parçaları British Museum'da mevcuttur. Bunu milâttan öncesine ve sonrasına ait Çince ve Yunanca bazı sözlükler takip etmiştir. Modern sözlüklere benzer ilk örnek, İskenderiye Kütüphanesi'nin yöneticisi Bizanslı Aristophanes'in (ö. m.ö. 180) hazırladığı güncel, eski, eş anlamlı ve teknik kelimelerle atasözlerini içeren *Lexicon*'udur.

Araplar'da sözlükle ilgili bazı faaliyetler, Kur'an'da mânaları bilinmeyen (garîb) kelimeler hakkında sahâbîlerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in verdiği cevaplarla başlamıştır. Bu tür faaliyetler ashap dev-

rinde artarak devam etmiş, dönemin ileri gelen âlimleri bu soruları cevaplandırmıştır. İbn Abbas'tan nakledilen, Kur'an'da anlamı bilinmeyen kelimelerin hangi kabilelere ait olduğuna ve ne anlama geldiğine dair rivayetlerin Atâ b. Ebû Rebâh tarafından derlendiği *Ğarîbû'l-Kur'ân*, yine İbn Abbas'ın Kur'an'da Kureyş dışındaki Arap kabilelerinin lehçelerinden veya başka dillerden gelen kelimeleri açıkladığı *el-Luğât fi'l-Kur'ân*, Hâricî liderleri Nâfi' b. Ezrak ile Necde b. Âmir'in, Kur'an'daki 200 kadar garîb kelimeyle ilgili olarak kendisine sordukları soruları eski Arap şiirinden örnekler zikrederek cevapladığı *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eserlerle ona ait rivayetlerden derlenmiş tefsiri Arap sözlükçülüğüne dair en eski çalışmalardır (eserler için bk. *DİA*, I, 79). II-III. (VIII-IX.) ve daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınan garîbû'l-Kur'ân ve garîbû'l-hadîsle ilgili eserler de sözlük niteliğinde kabul edilmiştir (bk. *ĞARİBÜ'L-HADİS*; *ĞARİBÜ'L-KUR'ÂN*). Ticarî münasebetler ve fetihler sebebiyle yabancı unsurların Araplar'la karışması neticesinde Arap dilinde hatalı konuşma ve kullanımların yaygınlaşması üzerine başta Halîl b. Ahmed, Halef el-Ahmer, Kisâî, Nadr b. Şümeyl, Asmaî, Ebû Zeyd el-En-sârî, İbn Düreyd, Ezherî ve Cevherî gibi dilciler olmak üzere âlimler doğru ve yanlış olan sözlük malzemesini derlemeye başlamışlardır. Derlemeyi, doğruluğuna güvendikleri Câhiliye ve sadr-ı İslâm devirlerinde (150 [767] yılına kadar) oluşmuş edebî metinlere ve özellikle şiire, ayrıca bedevîlere hasrederek yabancılarla karışık dillerinin bozulduğunu kabul ettikleri kabileleri bunun dışında tutmuşlardır (Abdullah el-Bustânî, I, 34; Attâr, *eş-Şihâh*, s. 41-43). İlk aşamada belli bir tasnif düşüncesi olmadan işitme ve kayıt sırasına göre derlemeler yapılmış, ikinci aşamada anlamların birbirine karışmasını önlemek amacıyla derlenen malzeme konularına göre tasnif edilmiş, böylece tek konuyla ilgili kelimelerin bir araya toplandığı yüzlerce sözlük risâlesi meydana getirilmiştir. Tek konulu sözlüklerin çoğu II. (VIII.) yüzyılda yazılmış olup bu tür eserlere ait ortak isimlerin bir kısmı şöyledir: *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Laḥnû'l-ʿâmmeh*, *Ḥalku'l-insân*, *Kitâbü'l-Ḥayl*, *Kitâbü'l-Ḥaşerât*, *Kitâbü'l-Esmâʾ*, *Kitâbü'l-Efʿâl*. Sözlük telifinin üçüncü aşamasında dilin bütün kelimelerinin alınması amaçlanmış ve belli bir dizim sistemine göre tam sözlükler hazırlanmıştır. Bunların ilki, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı *Kitâbü'l-ʿAyn*'dir. Halîl'in Arap dilinin bütün

kelimelerini kapsamasını hedeflediği bir sözlük yazmaya karar vermesi o zamana kadar sözlük malzeme ve dokümanlarının, birçok konu sözlüğünün hazır durumda olduğunu göstermektedir.

Çeşitleri. Arap sözlükçülüğünde mahreç ve alfabe sırasına, konulara, kalıplara göre olmak üzere dört temel dizim şekli görülür. Bunlardan birinin esas alınarak uygulanan özel yöntemlerle çığır açan ve başkalarını etkilemek suretiyle ekol oluşturan sözlüklerle onları izleyen eserlerin özellikleri şöylece sıralanabilir: 1. Ses ve taklîb sistemleri ekolü. *Kitâbü'l-ʿAyn*'da uygulanan bu sisteme göre (nşr. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhîm es-Sâmerrâî, I-VIII, Beyrut 1408/1988) kelime köklerini oluşturan harflerin arasında ilk harflerin mahreçleri sırası esas alınmış, mahrecin en alt kesimi olan boğaz harflerinden (ح, خ, ع, غ, هـ) başlayıp dudak harfleriyle (ب, ف, م) devam eden ve mahreci olmayan (havâ) harflerle (و, ي, ا) sona eren bir dizim uygulanmıştır. Her harfin ayrı bir bölüm (kitab) teşkil ettiği sözlükte boğazın en alt kısmından çıkmalarına rağmen düzensiz ve deşişken olmaları yüzünden hemze ve he bölümleriyle değil onları izleyen, daha istikrarlı ve daha sıhhatli olan, daha fazla kelime birleşiminde yer alan ayn harfinin oluşturduğu bölümle (*Kitâbü'l-ʿAyn*) başlanmıştır. Ayrıca sözlükte taklîb sistemi uygulanmıştır. Buna göre bir kökü meydana getiren harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle oluşturulan düzenlenmiş kökler de mahreci en önde geçen harfin bölümünde yer almıştır. Her harfe tahsis edilen temel bölüm iki (muzaaf üçlü), üç, dört ve beş harfli köklerin teşkil ettiği alt bölümlere (bab) ayrılmıştır. Düzenlenmiş köke dahil olup Arap dilinde kullanılan bir kelimenin bulunmaması veya tesbit edilememesi durumunda o kök için "mühmel" (kullanılmıyor) kaydı konulmuştur. Böylece derin bir anlayış ve matematiksel bir yaklaşımla Arap dilinin bütün kelimelerinin kapsanması ve tekrarların önlenmesi amaçlanmıştır. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luğâ'sı*, Ebû Ali el-Kâfî'nin *el-Bârî'* adlı hacimli sözlüğü, Seleme b. Âsım el-Kûfî'nin *el-Bârî' fi'l-luğâ'sı*, Sâhib b. Abbâd'ın *el-Muḥîṭ'i* (nşr. M. H. Âl-i Yâsîn, I-XI, Beyrut 1414/1994), İbn Sîde'nin *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-aʿzam*'ı (nşr. M. es-Sekkâ – H. Nassâr, I-XII, Kahire 1377/1958), Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî'nin *Muḥtaşarü'l-ʿAyn*'ı ve Temmâm b. Gâlib'in *el-Mûʿab*'ı Halîl b. Ahmed mektebine dahildir.

2. Alfabe sırasına göre dizimi esas alan sözlükler arasında kökün ilk veya son harfine yahut bütün harflerine ya da kelimelerin söylendiği gibi ilk harfiyle diğer harflerine göre dizimi esas alan ve ekol haline gelmiş olan sözlükler vardır. a) Kökün sadece ilk harfine göre alfabetik dizimi uygulayan ilk âlim *Kitâbü'l-Cîm* adlı eseriyle Ebû Amr eş-Şeybânî'dir (ö. 213/828 [?]). Ebû Amr Şemmer (Şimr) b. Hamdeveyh el-Herevî'ye de (ö. 255/869) bu isimde bir sözlük nisbet edilmektedir. İbn Düreyd'in nâdir ve garîb sözleri ayıklayarak çoğunluk tarafından kullanılan kelimeleri topladığı *Cemheretü'l-luğâ'sında* da yalnız kökün ilk harfine göre dizimle taklîb sistemi uygulanmıştır. Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin *Nüzhetü'l-kulûb* adlı garîbû'l-Kur'ân sözlüğü de bu şekilde sıralanmıştır.

b) Kökün ilk harfiyle diğer harfleri arasında baştan sona doğru alfabetik dizimi ilk uygulayan âlim İbn Fâris'tir. İbn Fâris, kullanımı yaygın olan kelimelere yer verdiği *Mücmelü'l-luğâ'sı* ile "mekâyis" adını verdiği köklerin temel anlamlarıyla onlardan türeyen anlamları incelediği *Muʿcemü mekâyisi'l-luğâ* adlı etimolojik sözlüğünde bu sistem görülmektedir. Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî, Cevherî'nin *eş-Şihâh*'ını bu sisteme göre dizmiştir. Bu yöntem, Zemahşerî'nin kelimelerin gerçek anlamlarının yanında mecazi mânalarına da yer verdiği *Esâsü'l-belâğâ'sında* titiz bir şekilde uygulanmıştır. Neşvân el-Himyerî'nin *Şemsü'l-ʿulûm* adını taşıyan ve kalıplar sistemine göre tertip edilen sözlüğü de bu türün en eski örneklerindendir. Son dönemlerde yazılan Arapça'dan Arapça'ya sözlüklerin çoğunda bu sistem hâkimdir: Butrus el-Bustânî'nin Firûzâbâdî'ye ait *el-Kâmûsü'l-muḥîṭi*'i esas alarak hazırladığı *Muḥîṭü'l-Muḥîṭi* ve *Kuṭrû'l-Muḥîṭi*, Saîd eş-Şertûnî'nin *Aḳrebü'l-mevârid*'i, Abdullah el-Bustânî'nin *el-Bustân* ve *Fâkîhetü'l-Bustân*'ı, Ali Rızâ'nın *Metnû'l-luğâ'sı* (I-V, Beyrut 1377/1958), Kahire Arap Dil Akademisi'nin hazırladığı *el-Muʿcemü'l-kebîr* ve *el-Muʿcemü'l-vasîṭi*'i, Luvîs Ma'lûf'un *el-Müncid*'i gibi. İlk defa 1908'de basılan *el-Müncid* günümüze kadar yaptığı ellinin üzerindeki baskısıyla en çok tutulan sözlüktür.

c) Alfabetik dizimde kökün son harfini esas alıp diğer harfler arasında da alfabetik sıraya riayet eden ve son harfi aynı olan kelimeleri bir araya toplaması sebebiyle "kafiye sistemi" adı verilen yöntemi ilk defa İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/

1009) uygulamıştır. Bununla birlikte ziyade edilen, dönüşen ve düşen (ibdâl, kalb, illet, hazf) harfler sebebiyle kökü ihtilâflı olan birçok kelime yüzünden Cevherî'ye eleştiriler yöneltilmiştir. Cevherî, *Tâcû'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabîyye (eş-Şîhâh)* adını verdiği, yalnız sahih ve yaygın kelimeleri topladığı sözlüğünü de bu sisteme göre dizmiştir. Daha önceki sözlüklerde uygulanan mahrec, taklîb, kalıp, konu ve kökün ilk harfine göre dizim sistemlerinin hiçbirisi, aranan kelimeye kolayca ulaşmada Cevherî'nin *eş-Şîhâh*'ında uyguladığı kafiye sistemi kadar başarılı olamamış, bu sebeple onun sözlüğü büyük ilgi görmüştür. Cevherî'yi eleştirmek ve eksiklerini tamamlamak için Firûzâbâdî'nin yazdığı *el-Kâmûsü'l-muḥîṭî*, Sâgânî'nin *el-'Ubâb* ile ("bkm" md.sine kadar) *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-şıla'sı*, en geniş Arapça sözlükler olan İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ı ve Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcû'l-'arûs*'u da aynı sisteme göre tertip edilmiştir.

3. Köklere göre alfabetik dizimde aranan kelimeye ulaşmada diğer sistemlere nisbetle kısmen kolaylık sağlanmış olmakla birlikte kelimelerin köklerinin tesbiti için ziyade harflerin ayklanması, dönüşenlerin aslının bilinmesi ve düşenlerin belirlenmesi gibi meseleler bu konularda bilgisi olmayanlara güçlük çıkarıyordu. Kökleri belirlemedeki zorluğu ilk farkedendenlerden biri olan İbn Düreyd (ö. 321/933), *Cemheretü'l-luğa*'sında dişil "he"leri kök harf olarak göstermiştir. Aranan kelimenin kolayca bulunabilmesi için XX. yüzyılda Batı tarzı adı verilen, kelimelerin telaffuz edildiği şekliyle ilk harften sona doğru alfabetik sıraya göre dizilmesi sistemi müslüman âlimler arasında III. (IX.) yüzyılın başlarından itibaren bilinmekteydi. Kürâunneml (ö. 310/922), garîb ve nâdir kelimeler sözlüğü olan *el-Mücerred*'inde (Mekke 1413/1992) kelimeleri söylediği biçimiyle alarak sadece birinci ve ikinci harflerde alfabetik sıralamaya riayet etmiştir. Yine ona ait olup çok anlamlı kelimelere dair en eski ve kapsamlı sözlük kabul edilen *el-Münecced*'in (Kahire 1976, 1988) dördüncü bölümünde dizim bu tarzdadır. Kürâunneml'in bu eserleri kelimelerin ikinci harflerini de alfabetik sıraya göre dizen ilk sözlüklerdir. Ayrıca hadislerin delil (şevâhid) olarak kullanıldığı ilk sözlüğün Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luğa'sı* olduğu ileri sürülüyorsa da Kürâunneml *el-Münecced*'inde on üç hadisi örnek göstermiştir. Cürcânî'nin *et-Ta'rifât*'ı ve Ebû'l-Bekâ el-Kefevî'nin *el-Küllîyyât*'ı da bu tertiptedir. Muhammed Buhârî el-Mısırî'nin *Lisânü'l-*

'*Arab ile el-Kâmûsü'l-muḥîṭî*' bu sisteme göre düzenlenmiştir.

4. Arap sözlükçülüğünde kelimelerin konularına göre tasnif edildiği eserler (kavram sözlükleri) Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm'ın (ö. 224/838) *el-Garîbû'l-muşannef*'i ile başlatılır. 17.000'den fazla kelimeyi kapsayan ve otuz konudan meydana gelen sözlük, II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan "kitâbü'l-ḥaşerât, kitâbü'l-hayl, kitâbü'l-matar, kitâbü'l-ibil, kitâbü halkı'l-insân" gibi tek konuyla ilgili kelimeleri içeren onlarca sözlük risâlesinin bir araya getirilip düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. İbnü's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *Kitâbü'l-Elfâz*'ı, Kürâunneml'in *el-Münecced*'i (ilk beş bölüm) ve bu tür sözlüklerin en hacimli olan İbn Sîde'nin *el-Muḥaṣṣas*'ı da birer konu sözlüğüdür.

5. Kelimelerin morfolojik kalıplara göre tasnif edildiği ilk sözlük İshak b. İbrâhim el-Fârâbî'nin (ö. 350/961 [?]) *Dîvânü'l-edeb*'idir. Eser, isim ve fiilleri kapsayan ve temel kök kalıpları olan sâlim, muzaaf, misâl, üçlüler, dörtlüler ve hemzeli olan üzere altı bölüme ayrılmış, her bölümde yer alan isim ve fiiller, kök ve türemiş kalıpları ayrı ayrı ve kelime köklerinin son harfleriyle ilk harfleri kendi aralarında alfabetik olarak dizilmiş, orta harflerde bu sıraya pek riayet edilmemiştir. Daha sonra Neşvân el-Himyerî'nin *Şemsü'l-'ulûm*'u, Ahmed b. Ali el-Beyhakî'nin *Tâcû'l-meşâdir*'i, Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî'nin *el-Meşâdir*'i bu sisteme göre tertip edilmiştir.

İki dilli sözlükler XI. (XVII.) yüzyılın başlarından itibaren hızlanan şarkiyat çalışmalarıyla gelişme sağlamıştır. Önce IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen iki dilli sözlük telifi Arapça, Süryânîce, Farsça ve Türkçe ile ilgili birkaç eserle sınırlı kalmıştır. Bu alandaki çalışmaların bazıları şunlardır: Hassân Ber Behlûl (ö. 375/985 civarı), *Lexicon Syriacum* (Süryânîce-Arapça); Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü'l-ğatî't-Türk* (Türkçe-Arapça); Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *el-Meşâdir* (Arapça-Farsça); Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *es-Sâmî fi'l-esâmî* (Arapça-Farsça); Zemahşerî, *Muḥaddimetü'l-edeb* (Arapça-Farsça); Ahmed b. Ali el-Beyhakî, *Tâcû'l-meşâdir* (Arapça-Farsça); Cemâl-i Karşî, *eş-Şurâḥ mine's-Şîhâh* (*Şîhâh-ı Cevherî*'nin muhtasarı ve Farsça'ya tercümesi); Şehâbeddin İbn Arabşah, *Tercümânü'l-mütercem bi-münteha'l-ereb fi l-ğatî't-Türk ve'l-'Acem ve'l-'Arab* (Arap-

ça-Farsça-Türkçe); Mustafa Ahterî, *Ahterî-i kebîr* (Arapça-Türkçe); Mehmed Vankulu, *Lugat-ı Vankulî* (*Şîhâh-ı Cevherî*'nin tercümesi).

Şarkiyat çalışmalarına paralel olarak müsteşrikler tarafından ilk aşamada Arapça-Latince olmak üzere bilhassa XIX ve XX. yüzyıllarda Arapça ile otuz kadar farklı dilde yaklaşık 450 (1993'e kadar) sözlük yazılmıştır (krş. Gâfî, s. 41-117). İlk sözlükler William Bedwell'e (*Lexicon Arabico-Latinum*, basılmamıştır), Valentin Schindler'e (*Lexicon Pentaglotton*, İbrânîce, Keldânîce, Süryânîce, Talmud dili, Arapça, Hanovine 1612) ve François Raphéleng'e (*Lexicon Arabicum*, Arapça-Latince, Leiden 1613) ait eserlerdir. Bu çalışmalar, 1632'de Antonius Giggeius'un *el-Kâmûsü'l-muḥîṭî*'in *Thesaurus Linguae Arabicae: Kenzü'l-luğatî'l-'Arabîyye* adıyla Latince'ye tercümesiyle birlikte (I-IV, Mediolani 1632) hız kazanmıştır. Bunların yanında 1632'de J. B. Duval *Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis* (Latince-Arapça, Paris 1632), 1636'da Thomas Novaria *Thesaurus Arabico-Syro-Latinus* (Arapça-Süryânîce-Latince, Roma 1636), 1653'te Jacobus Golius *Lexicon Arabico-Latinum* (Lugduni Batavorum 1653), 1669'da Edmund Castell *Lexicon heptaglotton* (İbrânîce-Keldânîce-Süryânîce-Sâmîrîce-Habeşçe-Arapça-Farsça, Londini 1669), 1670'te J. F. Nicolai *Hodogeticum orientale harmonicum* (Jenae 1670, İbrânîce-Keldânîce-Süryânîce-Arapça-Habeşçe-Farsça) ve 1680-1687'de François à Mesgnien Meninski *Thesaurus linguarum orientalium / Kenzü'l-luğatî's-şarkîyye* (Türkçe-Arapça-Farsça, I-IV, Viennae 1680-1687) adlı eserlerini kaleme almışlardır. Arapça'nın dahil olduğu iki ve çok dilli sözlüklerin ekserisi basının gelişmesiyle artan uluslararası ilişkilere paralel şekilde son zamanlarda yazılmıştır.

Arapça-Türkçe sözlüklerin en hacimli ve Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları bakımından en başarılıları, Mütercim Âsim Efendi'nin, Firûzâbâdî'ye ait *el-Kâmûsü'l-muḥîṭî*'in şerhlerinden ve başka kaynaklardan yararlanılarak tamamlanan ve açıklamalı tercümesi olan *el-Okyânûsü'l-basîṭ fi tercemeti'l-Kâmûsü'l-muḥîṭî*'dir (Bulak 1250; İstanbul 1305). *Arapça-Türkçe Büyük Lugat* (H. Atay v.dğr., I, Ankara 1964, eksik), *Arapça-Türkçe Yeni Kamus* ile (B. Topaloğlu – H. Karaman, İstanbul 1967) başta Mevlüt Sarı olmak üzere Serdar Mutçalı ve İlyas Karslı tarafından yazılanlar da bu tür sözlüklerdir. Ayrıca Türkçe-Arapça ve Arapça-Türkçe-Farsça bir-

çok sözlük kaleme alınmıştır (Gâfî, s. 79-81).

Arapça'dan Batı dillerine veya Batı dillerinden Arapça'ya sözlük çalışması yapanların bazıları şunlardır: Arapça-Fransızca: A. B. Kazimirski, J. B. Belot, R. P. A. Dozy, Cebbûr Abdünnûr; Fransızca-Arapça: J. B. Belot, Cebbûr Abdünnûr, Süheyl İdrîs, Elious Bocthor; Arapça-İngilizce: E. W. Lane (sekiz cilt), J. Milton, Rûhî Ba'lebekkî, Münîr Ba'lebekkî, İlyâs Antûn; İngilizce-Arapça: İlyâs Antûn, Rûhî Ba'lebekkî, G. P. Badger; Arapça-Almanca: Hans Wehr, A. Fischer; Almanca-Arapça: Götz Schregle; Arapça-Fransızca-İngilizce: Régis Blachère (a.g.e., s. 51-74, 91-104).

Özel alan sözlüklerinin en eskileri Kur'an ve hadislerde yer alan garîb kelimelere dair eserlerdir (a.g.e., s. 147, 188, 199-204). Terim sözlüklerinin çoğu zamanımızda yazılmış olup daha eskileri İbn Sînâ, İbn Meymûn, İbnü'l-Haşşâ ve İbnü'l-Baytâr tarafından kaleme alınan tıp terimleri sözlükleridir (a.g.e., s. 161-169). Son dönemlerde Arap edebiyatı, belâgat, aruz, nahiv vb. alanlarda birçok terim sözlüğü yayımlanmıştır (a.g.e., s. 126, 127, 136, 171, 219-220). Kahire Arap Dil Akademisi çeşitli konularda birçok terim sözlüğü hazırlamaktadır. 1993 yılına kadar 140'a yakın alanda yazılmış 820 civarında terim sözlüğü tesbit edilmiştir (a.g.e., s. 119-226). Arap sözlük bilimine ve Arapça sözlüklere dair *el-Müzahir fî 'ulûmî'l-luğa* (Celâleddin es-Süyûtî), *el-Bülğa fî usûlî'l-luğa* (M. S. el-Kannevî) gibi eserler yazılmış, çağımızda bu konuda birçok eser ve makale neşredilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, I, 5, 28; Cevherî, *eş-Şihâh*, "acm", "kms", "lğv" md.leri; *Meşkâ'isü'l-luğa*, "lğv" md.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 3-5; *Lisânü'l-'Arab*, "acm", "kms", "lğv" md.leri; Sü-yûtî, *el-Müzahir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), tür.yer.; Abdullah el-Bustânî, *el-Bustân*, Beyrut 1927, I, 34; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kahire 1956, s. 263-269; Abdullah Dervî, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye*, Kahire 1956, s. 4, 12-19, 47-89, 91, 121, 126, 133; M. Ahmed Ebû'l-Ferec, *el-Me'âcimü'l-luğavîyye fî dâv'ü dirâsâti 'ilmi'l-luğati'l-hadis*, Kahire 1961, s. 27-31; Adnân el-Hatîb, *el-Mu'cemû'l-Arabî beyne'l-mâzî ve'l-hâzır*, Kahire 1967, s. 25, 37, 49, 51, 56; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemû'l-'Arabî: Neş'etühü ve te'vavürüh*, Kahire 1968, I, 40-45, 273, 277, 297, 311, 379; II, 434, 452, 728-731; Abdülhamid eş-Şekânî, *Rivâyetü'l-luğa*, Kahire 1971, s. 103, 111-132; Fethî Ali Yûnus – Mahmûd Kâmil en-Nâka, *Esâsiyyâtü ta'limi'l-luğati'l-'Arabiyye*, Kahire 1977, s. 12; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mukaddimetü's-Şihâh*, Beyrut 1979, s. 38, 54-76, 89, 95-96, 104-107, 121, 173-179, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *eş-Şihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye*, Mekke 1410/

1990, s. 40-92, ayrıca bk. tür.yer.; Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-luğavîyyetü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1985, tür.yer.; C. Zeydân, *Âdâb*, II, 41, 122; Abdüssemî M. Ahmed, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye*, [baskı yeri yok] 1984 (Dârü'l-fikri'l-Arabî), tür.yer.; Abdülâlî el-Vedgîrî, *el-Mu'cemû'l-'Arabî bi'l-Endelûs*, Rabat 1404/1984, tür.yer.; Siddîk Hasan Han, *el-Bülğa fî usûlî'l-luğa* (nşr. Nezîr M. Mektebî), Beyrut 1408/1988, tür.yer.; Yûsuf Abdülğanî Abdullâh, *Mu'cemû'l-me'âcimi'l-'Arabiyye*, Beyrut 1411/1991, tür.yer.; M. Reşâd el-Hamzâvî, *el-Mu'cemû'l-'Arabî: İşkâlât ve mukârebât*, Beytül-hikme 1991, tür.yer.; Vecdî Rızık Gâfî, *Mu'cemû'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye*, Beyrut 1993, tür.yer.; Abdülmecîd el-Hur, *el-Mu'cemât ve'l-mecâmî'u'l-'Arabiyye*, Beyrut 1994, tür.yer.; Hilmi Halîl, *Dirâsât fî'l-luğa ve'l-me'âcim*, Beyrut 1998, tür.yer.; İbrâhim es-Sâmerrâî, *Rihle fî'l-mu'cemî'l-târîhi*, Kahire 1419/1999, tür.yer.; Hâzım Ali Kemâled-din, *Dirâse fî 'ilmi'l-me'âcim*, Kahire 1420/1999, tür.yer.; Yûsuf el-İş, "Evveliyetü tedvini'l-me'âcim ...", *MMİADm*, XVI/9 (1941), s. 250, 422; XVI/10, s. 460; XVI/11, s. 512; J. A. Haywood, "Kâmûs", *EI²* (Fr.), IV, 546-548; "Dictionary", *EBr*, VII, 384-389; İsmâil L. Çakan – Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, I, 79; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", a.e., XV, 309-312; Hulûsî Kılıç, "el-Kâmûsü'l-muhîr", a.e., XXIV, 287-288; İsmâil Durmuş, "Kürâunne'ml", a.e., XXVI, 561-562.

İSMAİL DURMUŞ

□ FARSÇA. Farsça sözlükler İran dille-riyle ilgili olarak ilk dönemde yazılan sözlükler, Pakistan ve Hindistan'da hazırlanan sözlükler, Osmanlı döneminde kaleme alınan sözlükler ve modern dönemdeki sözlükler şeklinde dört grup halinde ele alınmaktadır.

Farsça'dan Farsça'ya Sözlükler. İran'da Farsça ilk sözlük, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde adı geçen, III. (IX.) yüzyılın sonlarıyla IV. (X.) yüzyıl başlarında yaşayan Ebû İsa b. Ali b. İsa b. Dâvûd tarafından hazırlanan sözlüktür. Yine İbnü'n-Nedîm'in eserinde V. (XI.) yüzyılda şair Katrân-ı Tibrîzî'nin düzenlediği bir sözlüğün ismi geçmektedir. Bu eser, daha sonra hazırlanan Sürûfî'nin Kâşânî'nin *Ferheng-i Sürûfî* (telifi 1008/1599) ve Encû-yi Şîrâzî'nin *Ferheng-i Cihângîrî* (telifi 1005-1017/1596-1608) adlı sözlüklerinin temel kaynağını teşkil etmiştir. Bu müelliflerin kaynak olarak kullandıklarını söyledikleri *Risâle-i Ebû Hâfîs Sogdî* hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Farsça'da ilk kapsamlı sözlük Esedî-i Tûsî'nin (ö. 465/1073) *Luğat-ı Fûrs* (*Ferheng-i Esedî*) adlı eseridir. Sözlükte kelimeler son harflerine göre sıralanmış ve şiirlerden örnekler verilmiştir. Günümüze çok sayıda nüshası ulaşan *Luğat-ı Fûrs* Abbas İkbâl tarafından neşredilmiştir (Tahran 1319 hş./1940). İkinci kapsamlı sözlük, Muhammed Nahcuvânî'nin 728'de (1328)

hazırladığı *Şihâhu'l-Fûrs* olup Cevherî'nin *Şihâhu'l-luğa*'sında olduğu gibi kelimeler son harflerine göre sıralanmıştır. Encû-yi Şîrâzî ve Sürûfî tarafından kullanılan eseri Abdülâlî Tâit yayımlamıştır (Tahran 1321 hş.). Daha sonraki bir çalışma Ebû'l-Alâ Abdülmü'min-i Cerûtî'nin *Mecmû'atü'l-Fûrs*'üdür. XIII. yüzyılın sonunda veya XIV. yüzyılın başlarında hazırlanan eser genelde Esedî'nin çalışmasına göre tertip edilmiş, Senâî, Süzenî, Enverî, Hâkânî-i Şîrvânî ve Sa'dî-i Şîrâzî'den örnekler verilmiştir. Şems-i Fakrî İsfahânî'nin *Mî-yâr-ı Cemâ'îsi Luğat-ı Fûrs* örnek alınarak düzenlenmiştir (nşr. Sâdık Kiyâ, Tahran 1337 hş.).

Arapça-Farsça Sözlükler. İslâmî dönemden itibaren İran kökenli âlimler Arapça sözlük çalışmalarına etkin biçimde katılmışlardır. Bu alanda ilk eser Edîb Kürdî Nîşâbü'rî'nin 438'de (1046) yazdığı *el-Bülğatü'l-mütercem fî'l-luğat*'tır (Münzevî, III, 1964). Ebû Abdullah Hüseyin Netanzî'ye (ö. 497/1103) nisbet edilen *Mirkât* adlı sözlükte vücudun bölümleri, hastalıklar, ilaçlar, yiyecekler ve içeceklerin isimleri yer almaktadır. Kadî Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî'nin (ö. 486/1093) *Tercemân-ı Kur'ân*'ı ilk Kur'an sözlüğüdür. Hubeys et-Tiflîsî de *Cevâmî'u'l-beyân ve Kitâbü Vücûhi'l-Kur'ân* adıyla iki Kur'an sözlüğü hazırlamıştır. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhâkî'nin *Tâcû'l-meşâdir*'i kelime kalıplarına göre tertip edilmiş (nşr. A. Cüveynî, Tahran 1983), Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin hazırladığı *es-Sâmî fî'l-esâmî* konularına göre düzenlenmiştir. Eser din, hayvanlar, gökyüzü ile yıldızlar ve yeryüzüyle ilgili kelimeler olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir (nşr. M. M. Hindevî, Tahran 1967). Mahmûd b. Ömer Mahmûd Kadî Zencî tarafından kaleme alınan *Mühezzebü'l-esmâ*' yirmi sekiz bölümden oluşan hacimli bir sözlüktür (nşr. M. H. Müstevfî, Tahran 1985). Diğer Arapça-Farsça sözlükler için Münzevî'nin *Fihrist*'inin III. cildiyle Dihhudâ'nın *Luğat-nâme*'sinde (Mukaddime, s. 202-271) geniş bilgi bulunmaktadır.

Hindistan'da Farsça Sözlük Çalışmaları. Hint alt kıtasında Farsça'nın etkisi edebî eserlerin yanında sözlük çalışmalarına da yansımış ve bu alanda çeşitli eserler hazırlanmıştır. İlk hacimli sözlük, Halacîler sarayında yaşayan şair Fahreddin Mübârekşâh Kavnâs'ın *Ferheng-i Kavnâs*'ıdır. *Luğat-ı Fûrs*'ten geniş biçimde faydalanan Kavnâs, İran ve Hindistan'da yaşamış birçok şairden örnekler vermiştir. Diğer bir sözlük Muhammed b. Kivâm Belhî'nin